
*Олександр
Майборода*

МАЙБУТНЄ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: оптимізм переважає

«Червоне століття», якому присвячено твір М.В. Поповича, вмістило в собі безліч взаємно переплених тенденцій. Одна з них — національно-визвольні рухи та виникнення нових національних держав як наслідок розпаду імперій і процесу деколонізації. Вивчення історії виникнення і розвитку цієї тенденції дає матеріал для роздумів щодо майбутнього національних держав — теми, яка зараз є однією з найбільш обговорюваних у колі глобалістики й футурології. Для України дискусії на цю тему особливо важливі як для нової національної держави, народ якої стоїть перед сакраментальним питанням — чи вартими були і є жертви, принесені заради державності.

У сучасній літературі з глобалістики часто повторюється припущення про розмивання суверенності держав, про втрату ними своїх суспільно-організовувальних функцій, про перехід цих функцій до позадержавних суб'єктів — транснаціональних корпорацій, міжнародних об'єднань, навіть інституцій неурядового характеру.

Прогнози такого роду впливають, на мій погляд, із перебільшення значення, яке надають окремим фактам впливу великих бізнес-корпорацій на державні справи. На основі цих окремих фактів робиться загальний висновок про зсув державного суверенітету від держав до приватних, корпоративних, громадських утворень та мережевих структур, які дедалі частіше відіграють вирішальну роль у визначенні цілей багатьох держав і навіть наддержавних акторів.

© О. МАЙБОРОДА,
2015

Такого роду прогнози впливають із розуміння глобалізації як гомогенізації світу. Звісно, елемент гомогенізації у сучасному світі присутній, але він не домінує. Про те, що глобалізація не є фатальною для національної та етнічної різноманітності, яка проявляється, у т.ч. державотворенням, свідчить, зокрема, досвід Радянського Союзу.

Стосовно сутності цієї цивілізації заслуговує на увагу оприлюднена в журналі «Неприкосновенный запас» (2014, № 6)¹ думка Й. Арнасона, що «радянська модель була стратегією модернізації, ґрунтованою на синтезі імперської та революційної традицій, але вона була також і глобальним явищем. Її формування, експансія і розпад не можуть бути пояснені без урахування міжнародних зв'язків, а її історія була суттєвою частиною глобалізаційного процесу у ХХ столітті. Як показали події останніх років, не лише посткомуністична частина світу, а й глобальна ситуація формувалися радянським досвідом і відчуватимуть вплив довгострокових наслідків радянського колапсу».

Радянську модель і справді можна вважати регіональною глобалізацією. У ній запроваджувався регіональний космополітизм у вигляді концепції «нової історичної спільноти людей — радянського народу». Етнокультурна специфіка витіснялася на задній план методами русифікації, нав'язування спільного історичного міфу в русській версії, здійснювалися масштабні та безперервні спроби замінити місцеві традиції й обряди загальнорадянськими. Загальносоюзні й союзно-республіканські міністерства діяли фактично як транснаціональні корпорації, не зважаючи на місцеві потреби, а часто і всупереч їм. Відбулася фактична уніфікація правового простору: конституції, цивільний, трудовий, карний і карно-процесуальний кодекси, які стосувалися безпосередніх інтересів і прав людини, у союзних республіках виглядали написаними під копірку. Національна державність республік, що входили до Радянського Союзу, була, по суті, символічною, багато в чому декоративною і ритуальною. І втім, навіть той набір політико-державної семіотики, що був залишений для населення республік, зумовив зміцнення в ньому, насамперед в автохтонних етносах, почуття національної єдності та прагнення самостійної державності.

Немає ознак того, що капіталістична глобалізація матиме інакший результат впливу на долю національних держав, а відтак і на долю їхніх етнічних субстратів. Безпосередньо загрозою національній державності вважаються транснаціональні корпорації. Ця загроза явно перебільшена: річ у тім, що суверенність держави проявляється монополією на правопорядок; що ж до ТНК, то вони можуть виступати лобістами і «коригувати» національне право до своїх інтересів, але «відкориговане» право не перестає бути національним. До того ж у більшості випадків ТНК вигідніше пристосову-

¹ Йдеться про переклад фрагментів статті: *Aranson J. Civilizational Patterns and Civilizing Processes // International Sociology. — 2001. — Vol. 16. — № 3. — P. 390—397.*

ватися до чинного національного законодавства, ніж витратитися на його «коригування» з допомогою лобістів.

Наслідком діяльності ТНК може бути деструкція національного ринку, позбавлення його цілісності. У такій ситуації може статися денационалізація еліти, розбіг між її інтересами й інтересами нації. Але наслідком, найімовірніше, стане зміцнення солідарності нації у своїй ворожості до еліти, її зовнішніх хазяїв і спроби помінати її. Такого роду ситуації сприяють зміцненню уявлень про спільну долю як основу національної свідомості. Навіть удачі ТНК щодо зміни урядів також соціум вважатиме своєю спільною долею, і це зміцнюватиме його історичну свідомість і національну ідентичність.

Про обмежені можливості ТНК у руйнуванні національної державності свідчить досвід СРСР, чий союзні й союзно-республіканські міністерства були саме такого роду суб'єктами. Вони визначали характер розвитку в усіх республіках, вони примушували ухвалювати під свої потреби різні плани, навіть коригувати законодавство: приміром, захотілося меліораторам річніше рік міняти й тим часом «пилати» державний бюджет, і це їм вдавалося. Радянські ТНК були суб'єктами внутрішньої боротьби за державний бюджет: воєнно-промисловий комплекс, сільське господарство, міністерство меліорації — всі вимагали для себе найбільшого шматка. Ця мета була для них, звісно, важливішою за культурну гомогенізацію державного простору.

Передбачення щодо майбутнього національної державності невіддільні від питання про майбутню етно-національну мозаїку людства — збережеться вона чи її замінить безнаціональний і безетнічний глобальний соціальний субстрат.

У етнополітології існують достатньо аргументовані думки про цілковиту поєднуваність глобалізації та етнічної гетерогенності світового соціального субстрату. Е. Сміт, зокрема, пояснює життєздатність етнічності вадами сучасної глобальної культури. За його оцінками, глобальна культура не має історичної основи ритму розвитку, відчуття часу і послідовності, вона безконтекстна й безчасова, не здатна вдаватися до минулого, вона пливка, повсюдна, безформна й історично неглибока, позбавлена будь-якого відчуття розвитку. Крім того, безчасова глобальна культура не відповідає поточним потребам і не навіює ані спогадів, ані прагнень до неї, ані жодної колективної амнезії, яка б допомогла замінити наявні «глибокі» культури космополітичною «поверхневою» культурою; вона не зачіпає жодної струни серед величезної маси людей, поділених за класовою, статевою, регіональною, релігійною чи культурною ідентичністю. Вихід за межі етнічності внаслідок модернізації Е. Сміт вважає міфом, неспроможність якого впливає з нерозуміння тяглості тієї ролі, яку відіграють культурні та етнічні ідентичності, що виникли у домодерну епоху.

Відповідно оцінюють, зокрема О. Борковська у своїй монографії «Іслам і проблеми державності на мусульманському Сході» (М., 2009), і перспективи етнічності у міжнародній системі: «Так само дедалі більша взаємозалежність

державних систем у різних регіонах світу, як і в Організації Об'єднаних Націй, висуває на передній план відмінності культур і прив'язує багатьох людей ще тісніше до їхньої етноісторії та спадщини, які, на їхню думку, опиняються під загрозою. Відчуття незамінності власних культурних цінностей загострюється з тим, як дедалі помітнішає глобальна одноманітність. Але це не просто питання реакції еліт чи народів на помічені загрози. Бажання зберегти давні цінності та традиції — це не просто ностальгія колекціонера старожитностей, це спонука до реставрації втраченої спільноти, до оживлення її "золотого віку", до відновлення спільноти через її очищення від чужорідних елементів і до законного повернення їй окремішньої культурної спадщини».

Загалом, футурологія деетнізації людства має ознаки парадоксу. Деетнізацію бачать засобом запобігання етнічним конфліктам, але вона ж може легко перетворитися і на делегітимацію багатьох національних держав, яким космополітична футурологія також пророкує або зникнення, або розмивання. Але глобальний крах національно-державної структуризації світового простору, зважаючи на етологічний інстинкт людей до соціумних форм існування, знову покликав би їх до групової самоідентифікації, яка найпростіше відбувається на етнічних засадах.

Припущення, що світове інформаційне співтовариство не залишить у собі місця для етнічності, наражається на ряд інших ґрунтовних контраргументів, наведених А. Ландабасо Ангуло та А. Коноваловим у книзі «Тероризм та етнополітичні конфлікти» (М., 2004). По-перше, починаючи з другої половини ХХ століття у світі відбувається «етнічний ренесанс» у вигляді зростання інтересу до етнічної самобутності та заходів з її відродження та зміцнення. По-друге, розвиток технологічного виміру в різних країнах відбувається у взаємозв'язку з культурним, що зумовлює активізацію останнього. По-третє, сама інтенсифікація світової комунікації включає інтенсифікацію міжетнічних контактів, посилює етнічну самоідентифікацію людей та етнічну мобілізацію. Система масових комунікацій — радіо, телебачення, відео, персональні комп'ютери — дає можливість етнічним і мовним спільнотам розвивати власні соціальні й культурні мережі, що уможливорює протистояння тискові загальнонаціональної культури, тим самим стимулюючи етнічні націоналізми. Відтак, зміна елементів та підвалин традиційної культури під дією глобальних ціннісних орієнтацій веде до прямо протилежного ефекту — до етнічної мобілізації як засобу зміцнення етнокультурної солідарності. Тобто глобалізація породжує зворотну тенденцію — до індивідуалізації.

Упевненість у справедливості припущення про збереження етнічністю свого факторного впливу на міжнародну систему природно тягне за собою питання про зміст ролі, яку етнічність відіграватиме. З одного боку, не можна ігнорувати такий прояв глобалізації, як переважання на національних культурних ринках іноземного продукту над місцевим. Водночас дослідники глобальних трансформацій визнають, що наразі важко визначити

подальшу еволюцію національних культур. Невпевненість щодо гомогенізації культурної сфери дозволяє вважати, що ця невпевненість впливає зі спостережень за доволі сталою міцністю етнокультурних зразків і стереотипів, якими керуються у своїй поведінці ті, з кого складаються соціальні субстрати національних держав.

Навіть експансія якоїсь однієї мови чи культури не призводить до зникнення національної ідентичності. Знову можна послатися на наслідки радянської глобалізації. Приміром, в Радянському Союзі загальний тренд полягав в асоціюванні всієї держави з Росією. Згадаймо пісні про війну — чи часто можна було почути в них про українців, про татар або інших? Постійно лунало: «Россія перемогла», «переміг російській народ, російській дух» і т. д. Однак, це не призвело до домінування в радянських республіках російської, а через неї радянської ідентичності над національною. Чому? Тому що зберігалася семіотична роль знаків, якими об'єднується нація і які є для неї дуже важливими. Насамперед, це культурні знаки. В СРСР відбувалася масштабна русифікація, російська мова стала мовою армії, промислового комплексу, технічної документації, мовою науки, особливо природничої, але, попри те, це теж не призвело до розмивання національних ідентичностей. Між іншим, сама російська культура, і класична, і масова, якщо взяти її основні компоненти — музику, образотворче мистецтво, літературу, розвивалася під впливом Заходу. Тобто прояви вестернізації мали давнє коріння, але їхнім результатом стало не зникнення національних культур, а набуття ними нових рис, і не більше. Досвід показав, що мовна і культурна експансія надає своєрідності національним культурам, приносить нові елементи, але примордіальна основа цих культур зберігається.

Небезпеки для національної держави як історичного феномену на даному етапі немає. Можуть виникати небезпеки для конкретної держави, яка стоїть перед загрозою фізичного знищення зовнішнім агресором, як, наприклад, Україна наших днів. Але загалом національна державна в принципі ніколи не зникне.

Може змінитися національно-державна структура світу, вона може помяти свою конфігурацію в результаті анексії, загарбань, можливо, розпадів. Приміром, якщо розпадеться Бельгія, то не на дві безнаціональні, бездержавні частини, а на дві національні держави. Так само може трапитися в Іспанії або Великій Британії. Але все ж таки структуризація міжнародної системи буде полягати в тому, що національна держава зберігатиметься і зміцнюватиметься, тому що в міжнародній системі основним елементом завжди будуть не транснаціональні корпорації, не якісь там різного роду об'єднання, які зникають, змінюються і т. ін. Сама потреба міжнародної системи в самоорганізації, у запобіганні ентропійності зумовлює збереження звичної структуризації світового порядку на підставі національної державності. Плюс до цього, людина сама за своєю природою комунікативна, вона прагне соціумного способу життя. Хоч якими будуть наслідки

майбутніх біфуркацій у міжнародній системі, людство буде формувати, творити нові форми національної державності, якщо навіть якісь із них зникатимуть.

Анатолій Єрмоленко: Так, я згоден, що нація є одним із найважливіших «витворів» людського суспільства. нація залишається і сьогодні важливим соціокультурним утворенням. Нагадаю, що саме поняття нації походить від лат. nasci — народжувати, отже, первинний зміст цього поняття означає певну спорідненість людей за народженням. Звісно, новоєвропейський процес формування націй поступово виходить за межі цього первинного змісту, набуваючи політичного виміру. Адже ми забули ще про одне вкрай важливе поняття, це поняття громадянського суспільства. Адже й самі нації розвиваються і формуються разом зі створенням національних держав і громадянських суспільств аж до становлення політичних націй, «знімаючи» етнічний вимір. І глобалізація є логічним продовженням цього процесу. Але треба зауважити, що попри те, що ми переживаємо зараз серйозні проблеми становлення нашої національної держави, глобальні проблеми нікуди не зникли, і їх треба розв'язувати націям разом, адже вони загрожують і нам, і світові в цілому. І тому за «доби глобалізації» я хотів би слідом за Юргеном Габермасом запропонувати іншу концепцію, концепцію «пост-національних констеляцій», в якій нації та національні держави нікуди не зникають, але частина їхніх повноважень делегується наднаціональним політичним, правовим та культурним інституціям. Справді, вони ще не надто ефективні, і навіть слугують інтересам великих держав і транснаціональних корпорацій, однак — це об'єктивний процес, який, проте, потребує і політично-етичної глобалізації, тобто «глобалізації другого порядку» (Карл-Отто Апель) або утворення «глобального етосу» (Ганс Кюнг), що є осучасненим варіантом Кантового концепту «всесвітнього громадянського суспільства» як певної глобальної метаінституції.

Олександр Майборода — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етно-національних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
